ԱՍԱՏՐՅԱՆ ՀԱՍՄԻԿ
(ԵՊՀ)

ՆԵՐԿԱ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԱԾԱՆՑԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԹՈՒՐՔԵՐԵՆԻ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԽՄԲԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՄ

Թուրքերենի բարբառների դասակարգման աշխատանքներում ամենահաճախ օգտագործվող չափանիշներից մեկը ներկա ժամանակի վերջածանցի հնչյունափոխությունն է: Այս ածանցը իր բազմազան հնչյունական ձևերով (-yorur, -yoru, -yor, -yo, -ya, -yu, -yı, -yi, -y, -i և այլն) մեծ դեր է խաղում բարբառները տարբերակելու մեջ: Ահմեդ Ջաֆերօղլուն իր մի ուսումնասիրության մեջ աշխատում է ցույց տալ այս ածանցի –yo, -yir, -ir, -i, -or ձևերի շուրջը հավաքվող բարբառային խմբերը[1]: Ըստ նրա՝ -yo ածանցն օգտագործող Միջին և Հարավային Անատոլիայի, նույնիսկ՝ Անթալիայի, -yir ածանցն օգտագործող Տրապիզոնի, Ռիզեի, Սվասի (Սեբաստիա) և նրա շրջակայքի, -i (y) ածանցն օգտագործող Հարփութի (Խարբերդ), Ուրֆայի, Էլյազըղի, Գազիանթեփի (Այնթափ), Դիվրիղիի և շրջակայքի, -or ածանցն օգտագործող որոշ շրջանների և Քիլիսի, -ir ածանցն օգտագործող Էրզրումի, Կարսի բարբառները մի ընդհանուր խումբ են կազմում:

Թունջեր Գյուլենսոյը ներկա ժամանակի ածանցի այս բազմազանությունը քննարկում է ավելի ընդարձակ տարածաշրջանում: «Ներկա ժամանակի ածանցը Անատոլիայի բարբառներում» ուսումնասիրության մեջ նա ներկայացրել է ներկա ժամանակի ածանցի բոլոր փոփոխություններն ու այս ածանցներն օգտագործող բարբառները[2]: Միայն թե նա չի որոշակիացրել բարբառային խմբերի սահմանները: Անկասկած, միայն մեկ չափանիշը բավարար չէ բարբառների սահմանները գծելու համար:

Թուրքերենի բարբառների տարբերակիչ գլխավոր առանձնահատկություններից են տարբեր պատճառներով պայմանավորված ձայնավորների ներդաշնակությունն ու աներդաշնակությունը, ներկա ժամանակի ու դիմային վերջածանցներում տեղի ունեցող հնչյունափոխությունները: Այս և մի շարք այլ առանձնահատկություններ հաշվի առնելով՝ թուրք բարբառագետները անատոլիական բարբառները բա-

ժանում են երեք հիմնական շրջանի՝ արևելյան, հյուսիսարևելյան և արևմտյան:

Արևմտյան բարբառային շրջանը արևելքում հյուսիսարևելյան խմբի և արևելյան խմբի բարբառներով է շրջապատված, սահմանը հյուսիս-արևելքում սկսվում է Գիրեսունից և ներառելով Սվասը (Սեբաստիա), Մալաթիան, Ադըյամանը, Հալֆեթին և Բիրեջիքը (Ուրֆա)՝ հարավում հասնում է Սիրիայի սահմանին: Մարմարա ծովը այս բարբառային շրջանի հյուսիս-արևմուտքում եղած բնական սահմանն է:

Ստորև ներկայացնում ենք արևմտյան բարբառային շրջանի հիմնական խմբերը.

1-ին խումբ. Աֆյոնի, Անթալիայի, Այդընի, Բալըքեսիրի, Բիլեջիքի, Բուրդուրի, Բուրսայի, Չանաքքալեի, Դենիզլիի, Էսքիշեհիրի, Սպարտայի, Իզմիրի, Բիլեջիքի, Քյութահիայի, Մանիսայի, Մուղլայի, Ուշաքի և Նալլըհանի (Անկարա) բարբառներ,

2-րդ խումբ. Իզմիթի և Սաքարիայի բարբառներ,

3-րդ խումբ. Բոլուի (բացի Գյոյնյուքը, Մուդուրնուն, Սեբենը, Քըբրըսչըքը), Զոնգուլդակի, Բարթընի, Կաստամոնուի (բացի Թոսյան), Օվաջըքի, Էսքիփազարի (Չանքըրը) բարբառներ,

4-րդ խումբ. Բեյփազարըի, Չամլըդերեի, Քըզըլջահամամի, Քըբրըսչըքի, Գյուդուլի, Այաշի (Անկարա), Գյոյնուքի, Մուդուրնուի, Սեբենի, Քըբրըսչըքի (Բոլու), Չանքըրըի (բացի Օվաջըքը, Էսքիփազարը, Քըզըլըրմաքը), Թոսյայի (Կաստամոնու), Բոյաբաթի (բացի Իսքիլիփի լեռնային գյուղերը), Բայաթի, Քարգըի, Օսմանջըքի (Չորում) բարբառներ,

5-րդ խումբ. Սինոպի (բացի Բոյաբաթը), Սամսունի (բացի Հավզան, Լադիքը), Օրդուի (բացի Մեսուդիյեն), Գիրեսունի (բացի Շեբինքարահիսարը, Ալուջրան), Մալաթիա վարչական կենտրոնի, Հեքիմհանի, Արաբկիրի բարբառներ,

6-րդ խումբ. Հավզայի, Լադիքի (Սամսուն), Ամասիայի, Թոքաթի, Սվասի (բացի Շարքըշլան, Գեմերեքը), Մեսուդիյեի (Օրդու), Շեբինքարահիսարի և Ալուջրայի (Գիրեսուն), Մալաթիա վարչական կենտրոնի, Հեքիմհանի, Արաբկիրի բարբառներ,

7-րդ խումբ. Թարսուսի (Իչել), Էրեղլիի, Կոնիա իլչեի որոշ շրջանների, Ադանայի, Հաթայի, Քահրամանմարաշի, Գազիանթեփի (Այնթապ), Ադըյամանի, Էրեղլիի, Դարենդեի, Աքչադաղի, Դողանշեհիրի, Բիրեջիքի, Քիլիսի բարբառներ,

8-րդ խումբ. Անկարա վարչական կենտրոնի, Հայմանայի, Բալայի, Շերեֆլիքոչհիսարի, Չուբուքի, Քըրքքալեի, Քեսքինի, Քալեջիքի, Քըզըլըրմաքի (Չանքըրը), Չորում իլչեի և նրա հարավում գտնվող իլչե-

ների, Քըրշեհիրի, Նեվշեհիրի, Նիդդեի, Քայսերիի (Կեսարիա), Շարքըշլայի, Գեմերեքի (Սվաս) բարբառներ,

9-րդ խումբ. Կոնիայի (բացի իլչեի կենտրոնական որոշ շրջանները և Էրեղլին), Իչելի (բացի Թարսուս) բարբառներ[3]:

yorur/-yoru/-yörü - Այս ածանցներն օգտագործվում են 1-ին և 9-րդ խմբի բարբառներում. oturayorur, alıyoru, dėyo, gurtulmayoru[4]: Ածանցին հանդիպում ենք նաև 4-րդ խմբի Բեյփազարրի, Նալլըհանի, Չամլըդերեի, Քըզըլչահամամի, Գյուդուլի, Սեբենի, Քըբրըսչըքի (Բոլու) և 8-րդ խմբի Բորի, Չամարդըի, Ֆերթեքի (Նիդդե), շատ հազվադեպ նաև Ուրգյուփին ենթակա գյուղերի և Դերինքույուի (Նեվշեհիր) բարբառներում (4-րդ խմբի Չանքըրրի, Չորումի, Բոյաբաթի, Թոսյայի և Այաշի բարբառներից բացի մյուս բարբառներում –yo/-yor ածանցի հետ միասին օգտագործվում է նաև -yoru ածանցը. baḳıyoru, getiriyoru, duruyorun, ġalıyoru[5]):

Այս բարբառների մի մասում սովորաբար թույլ ձայնավորներից, երբեմն էլ քմային ձայնավորներից հետո ածանցի թույլ ձայնավորով ձևերն են օգտագործվում[6]: Մուղլայի Միլաս իլչեի բարբառում հանդիպում են նաև “deyora, gidemiyore” և նման ձևեր[7]:

-yo, -yō, -yö - Արևմտյան խմբի բոլոր բարբառներում այս ածանցն օգտագործվում է: 1-ին, 2-րդ, 4-րդ, 6-րդ, 7-րդ, 8-րդ, 9-րդ խմբերի բարբառներում -yo–ն ներկա ժամանակի հիմնական ածանցն է. geliyoḳ, tanıyodum, dėyo[8]: Որոշ բարբառներում նկատվում է այս ածանցի հազվադեպ թուլացում և քմային ձայնավոր ունեցող բառերում ներդաշնակության խախտում. geliyö, çıḳıyö[9]:

-ya/-ye/-yā/-yē - Այս ածանցը շրջանի հյուսիսային մասերում է տարածված: Օգտագործվում է 2-րդ, 3-րդ, 5-րդ խմբի բարբառներում. biliyē, eylenmeyā, seviyan, oturya[10] (5-րդ խմբի բարբառներում ներկա ժամանակի ածանցը –yı/-yi/-yu/-yü է: Սինոպի և Սամսունի որոշ վայրերում գործածական է նաև -ya/-ye ածանցը):

-yer/-yėr/-yir/-yr - Այս ածանցը հատկապես շրջանի հարավում և հարավ-արևելքում՝ Քոզանում, Քաղիրլիում (Ադանա), Գազիանթեփում (Այնթափ) և Քահրամանմարաշում բնակվող թուրքմենների կողմից է օգտագործվում: 6-րդ խմբի Գյուրունի և մասամբ նաև Քանգալի բարբառներում ներկա ժամանակի ածանցը –yır/-yir/-yur/-yür է. galiyėr, geliyr, geçiyer, geliyir, toplayır[11]: 8-րդ խմբից Նեվշեհիրի բարբառում նույնպես նկատված այս ածանցը բարբառի հիմնական ներկա ժամանակի ածանցը չէ. isdiyir: 1-ին խմբի Քաշի (Անթալիա) բարբառում ածանցի –yoru ձևի կողքին –yeri ձևն էլ կա. dėyeri[12].

-or/-ör - Այս ածանցն օգտագործվում է 7-րդ խմբի Ադըյամանի, Քիլիսի (Գազիանթեփ) և Բիրեջիքի (Ուրֆա) բարբառներում. ator, geçor, ağlormuş[13]:

-i,-iy,-yı/-yi/-yu/-yü/-yır/-yir/-yur/-yür - 7-րդ խմբի Գազիանթեփի (Այնթափ) Քահրամանմարաշին մոտիկ գյուղերում և Քիլիսում այս ածանցի ձայնավորը լայն է, Գազիանթեփի այլ բարբառներում այն նեղանում է. geliy, söyliyi[14]: Նույն խմբի Քահրամանմարաշ վարչական կենտրոնի բարբառում տարածված են ներկա ժամանակի նեղ ձայնավորով ածանցները. gaynī, sarī: Հյուսիսարևելյան և արևմտյան խմբի բարբառների յուրահատկությունները կրող Սամսունի Բաֆրայի, Չարշամբայի, ինչպես նաև Օրդուի և Գիրեսունի բարբառներում լայն ձայնավորով ածանցների կողքին օգտագործվում են նաև ներկա ժամանակի նեղ ձայնավոր ունեցող ածանցները. yanıyī, gelī, gelmiyu, döniyü[15]: Տրապիզոնի արևմուտքում գտնվող, բայց հյուսիսարևելյան խմբի բարբառներին չնմանվող Շալփազարըի բարբառում, ինչպես որ Գիրեսունի բարբառում է, օգտագործվում է -ya ածանցը:

6-րդ խմբի Մալաթիա վարչական կենտրոնի, Արաբկիրի, Հեքիմհանի և մասամբ Աքչադաղի բարբառներում օգտագործվող -y ածանցի առջևում գտնվող օգնական ձայնավորը նույնպես նեղ է. **geliy, oturuy, görüniy[16]:**

Արևմտյան խմբի բարբառներում որոշ օժանդակ բայեր բաղադրյալ բայեր կազմելիս արտահայտում են ներկա ժամանակ: Բերված օրինակները կազմվել են bat-, var-, gel-, dur- բայահիմքերով: Հատկապես Մուղլայի և Բոզդողանի (Այդընն) բարբառում -ik gelir մոդելը օգտագործվում է ներկա ժամանակ արտահայտելու համար: Շրջանում հանդիպում ենք նաև yoru-/yörü- բայահիմքով կազմված բաղադրյալ բայերի. cąkılayıp batar, gelibatı, durumu batı, ġoşdurup yörü, diyibatırız, gidip duru[17]:

Ներկա ժամանակի ածանց ստացած բայերի ժխտական և հարցական ձևերը որոշ վայրերում դուրս են գալիս ստանդարտից. geliyömez, gelmemiyoz, varımıñ, görmümüyoruñ, gelimiyon, bitiyomoz, geliyumamıñ[18]:

Ներկա ժամանակի ածանցի հետաքրքիր դրսևորումներ ենք տեսնում թուրքերենի բարբառների տասներկու հատորանոց "Derleme Sözlüğü" բառարանում.

ba, bā – ներկա ժամանակի վերջածանց (եզակի թիվ, երրորդ դեմք) – yor: Baban pazardan geliba (Բուրդուր, Դենիզլի, Քոջաելի)[19]. Անատոլիական բարբառներում տարբեր հնչյունական ձևերով հանդիպող այս ածանցը առաջացել է -ip var-ır կառույցից. İki hırsız yukarı

soyuP-bārımış. Hindi bis hāman döüP-bāris. Biz ālışıP-bārız. Şindi geçiniP-bālāmış[20].

patı - բայերի վերջում ավելացող ներկա ժամանակի վերջածանց. geldimpatı (Իզմիր, Մուղլա)[21]. –batı, -batır, -batırı, -patı, -patır ձևերը առաջացել են ժամանակակից թուրքերենում արդեն չնկատվող –ip yat-ır բաղադրյալ բայից: Գիտական աղբյուրների օսմաներեն տեքստերում և ժամանակակից անատոլիական բարբառներում –ip yat կառույցը արտահայտում է գործողության շարունակականություն (տևականություն): Նրանից առաջացած ներկա ժամանակի ածանցները այսօր գլխավորապես օգտագործվում են հարավարևմտյան անատոլիական բարբառներում[22]: –ip մակբայական ածանցը –ip yat-ır > ip Patır > ibatır ձևերով զարգացում է ապրել: Հարավարևմտյան անատոլիական բարբառներում դեռևս հանդիպում են այս կառույցի տարբեր օրինակներ. Herif oturub batır. Gelib batırlar. Hindi işim-ma hamır yuğuruP-batırın[23]:

gelibatırmak – gelmek: գալ Kız Fatma nerden gelibatırsın? (Բոլու)[24]:

gelipba gelip batımak (gelipba, gelipbatır, gelipdurupatır, geliyorumak) – gelip durmak - գալ (գալ կանգնել) (Մուղլա, Դենիզլի, Բոլու)[25]:

gidibatmak – gidip durmak: գնալ (գնալ կանգնել) Nereye gidibatırsın? (Բոլու)[26]:

gedip gedermek – gitmek, yürümek: գնալ, քայլել Ben Ali′yi yolda gedip gederiken gördüm (Մուղլա)[27].

gelikgelmek – geledurmak: գալ Fatma gelikgeli (Այդին)[28].

gediyorumak – gide durmak: գնալ Ahmet köyden gediyoru (Բոլու)[29].

geliba (gelibba) – geliyor իմաստով է օգտագործվում (Բուրդուր)[30]:

Այսպիսով թուրքերենի բարբառների տարբերակիչ գլխավոր առանձնահատկություններից մեկը՝ ներկա ժամանակի վերջածանցում տեղի ունեցող հնչյունափոխությունը, որը այլ առանձնահատկությունների նման պայմանավորված է այս բարբառային շրջանի էթնիկ բազմազանությամբ ու հին թյուրքերենի, հին անատոլիական թյուրքերենի, ղփչաղերենի և այլ ազդեցություններով, առավել ցայտուն արտահայտված է թուրքերենի արևմտյան խմբի բարբառներում:

HASMIK ASATRYAN
(YSU)

THE MANIFESTATION OF THE PRESENT TENSE AFFIX IN THE WESTERN GROUP OF TURKISH DIALECTS

One of the main distinctive peculiarities of Turkish dialects- the sound interchange occurring in the suffix of present tense- which like other features (for various reasons resulting vowel harmony and dissonance, sound interchange occurring in verbal enclitic, etc.) conditioned by this dialectal region of ethnic diversity and old Turkic, old Anatolian Turkic, Kipchak Turkic and other influences, more strikingly expressed in the Western group of Turkish dialects. We presented in this article the variants of present tense suffix available in different groups of Turkic Western group dialects as well as interesting manifestation of this suffix, registered in famous Derleme Sozlugu dictionary.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Caferoğlu A., Anadolu ve Rumeli Ağızları Araştırmalarının Bugünkü Durumu, 8. Türk Dili Kurultayında Okunan “Bilimsel Bildiriler, 1957”, Ankara, 1960, s. 70.
2. Gülensoy T., Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Eki, TKA, Ankara, 1985, s. 282–295.
3. Karahan L., Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK Yayınları, Ankara, 1996, s. 178.
4. Korkmaz Z., Nevşehir ve Yöresi Ağızları, c. 1, Ses Bilgisi, 2. baskı, TDK, Ankara, 1977, s. 129.
5. Özdemir N., Çamlıdere Ağzı, (DTCF), Ankara, 1972-73, s. 21.
6. Çebi İ., Güney-Doğu Bulgaristan Türk Ağızları, (G.Ü. Yüksek Lisans Tezi), G. Ü. Yayınları, Ankara, 1986, “baḳıyörüm, tütüyörü”, s. 16, 75.
7. Gezgin A., Milâs Çomakdağ Köylüleri Ağzı, (H. Ü. Lisans Tezi), Ankara, 1980, s. 37.
8. Caferoğlu A., Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar, İstanbul, 1944, s. 170.
9. İlter B., Kırıkhan Ağzı ve Folkloru, (DTCF Lisans Tezi), Ankara, 1971-72, s. 25.
10. Korkmaz Z., Bartın ve Yöresi Ağızları Üzerine, TDK Yay., Ankara, 1994, s. 128.
11. Korkmaz Z., Bartın ve Yöresi Ağızları Üzerine, s. 55.
12. Kocakâhya İ., Antalya İli Kaş ve Yöresi Ağzı, (DTCF Lisans Tezi), Ankara, 1966, s. 5.
13. Canbolat S., Kilis Ağzı, (DTCF), Ankara, 1973, s. 40.
14. Caferoğlu A., Güneydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, B. Erenler Matbaası, İstanbul, 1945, s. 195.

15. Caferoğlu A., Kuzey-Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, TDK Yayınları, Ankara, 1994, s. 3.
16. Caferoğlu A., Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar, İstanbul, 1944, s. 95.
17. Güresin S., Bolu Ağzı, (DTCF), Ankara, 1959-60, s. 16.
18. Korkmaz Z., Güney-Batı Anadolu Ağızları, Ankara, 1956, s. 92.
19. Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, c. 1-12, Ankara, 1963-1982, İkinci Baskı, TDK Yayınları, 1993, s. 445.
20. Korkmaz Z., Güney-Batı Anadolu Ağızları, Ses Bilgisi (fonetik), Ankara, 1956, s. 59, 72, 65, 71.
21. Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, s. 3409.
22. Caferoğlu A., Muğla Ağzı, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, Ankara, 1962, s. 107-130, s. 109.
23. Korkmaz Z., Güney-Batı Anadolu Ağızları, Ses Bilgisi (fonetik), Ankara, 1956, s. 100.
24. Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, c. 1-12, Ankara, 1963-1982, İkinci Baskı, TDK Yayınları, 1993, s. 1977.
25. Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, s. 1983.
26. Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, s. 2074.
27. Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, s.1967.
28. Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, s. 1978.
29. Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, s. 1967.
30. Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, s. 1977.